

Александар УЗЕЛАЦ*
Историјски институт
Београд

О СРПСКОЈ ПРИНЦЕЗИ И БУГАРСКОЈ ЦАРИЦИ АНИ (ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ БРАКОВА КРАЉА МИЛУТИНА)**

Апстракт: Текст је посвећен расветљавању појединих детаља из биографије српске принцезе и бугарске царице Ане (Неде), ћерке краља Милутина. Настојано је да се утврди личност њене мајке, као и време њеног рођења и склапања њеног брака са Михаилом Шишманом. Разматрања су постављена у шири контекст питања Милутинових брачних веза и његовог потомства.

Кључне речи: Ана (Неда) Немањић, Стефан Урош II Милутин, Михаило III Шишман, Јелисавета Арпад, Константин Немањић, Видинска кнежевина (деспотовина), српско-бугарски односи, Милутинови бракови, средњовековна генеалогичка.

Једна од најчвршћих спона у српско-бугарским односима током прве половине XIV века била је ћерка краља Милутина (1282–1321) и супруга цара Михаила III Шишмана Асена (1323–1330). Њено име је, према Даниловом зборнику и савременим документима из анжујских

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања спроведеног током два краћа боравка у Софији и Великом Трнову 2013. године, реализованих уз подршку бугарских културних и научних институција. Због тога, на овом месту изражавам особиту захвалност Петру Станимирову (Съюз на българските художници) и Андроники Мартоновој (Институт за изследване на изкуствата, БАН). Такође се захваљујем и Марку Драшковићу, сараднику Византолошког института САНУ, чије су усмене примедбе помогле формулисању појединих закључака у тексту.

архива, било Ана.¹ Познија дубровачка традиција и српски поменици забележили су је као Доминику или Неду,² због чега се у литератури она често назива двојним именом Ана-Неда.³

Анин брак са Михаилом, сином видинског господара Шишмана, био је благословен бројним потомством и из њега је рођено барем троје мушке деце: Иван Стефан, Шишман и Лудовик.⁴ Након што је њен супруг 1323. године преузео царску круну у Трнову и ујединио под својом влашћу западне и источне бугарске земље, Ана је постала царица, а њихов најстарији син, Иван Стефан проглашен за очевог савладара. Међутим, свега годину дана касније Михаило се приближио Византији и ради учвршћења свог легитимитета, узео је за жену Теодору Палеолог,

¹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 191, 195 (=Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 144, 147 (=Данило/Мирковић); В. Макушев, *Итаљанские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, т. II: Неаполь и Палермо*, Санкт-Петербург 1871, 29–30 (=Макушев, *Архивы*); *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból*, I–II, ed. G. Wenzel, Budapest 1874–1875, Vol. I, 356, 361 nos. 353, 357; Vol. II, 39, 215, nos. 35, 204 (=Anjou-korból).

² Don Mauro Orbini Raguseo, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia*, Pesaro 1601, 257. (=Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, Београд 1968, 30); Giacomo di Pietro Lussari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 20; С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 31.

³ Ана и њен животопис до сада нису били предмет посебног рада, али су подаци о њој разматрани у низу истраживања. Скрећемо пажњу само на оне наслове, на које ћемо се и касније враћати у тексту: М. Wertner, *Die Königlichen Nemanjiden*, Ungarische Revue 12 (1892) 583–584 (=Wertner, *Königlichen*); М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића – историјска студија*, Београд 1996,² 51–53 (=Пурковић, *Принцезе*); А. Бурмов, *Избрани произведения*, I, София 1968, 274–278 (=Бурмов, *Произведения*); П. Павлов, *Търновските царици*, Велико Търново 2006, 41–42 (=Павлов, *Царици*).

⁴ Михаило и Ана су највероватније имали и четвртог сина, осликаног на ктиторском портрету у цркви у Доњој Каменици и потписаног као *деспот Михаило, син цара Михаила*, Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 149–150; D. Panayotova, *Les portraits de Dolna Kamenica*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 143–156; Д. Пољвянний, *К истории видинского деспотства в XIV веке*, Българско средновековие – Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 93–94 (=Пољвянний, *К истории*); И. Божилов, *Фамилијата на Асеневици (1186–1460) – генеалогия и просопографија*, София 1994,² 144–148 (=Божилов, *Фамилијата*).

пређашњу супругу цара Теодора Светослава (1300–1322). Ана и њен син били су тада одстрањени од власти. Тек након битке код Велбужда 1330. године, њихова срећа се променила. Стефан Дечански и победоносна српска војска вратили су тада Ану и Ивана Стефана на престо. Ипак, већ наредне године, у бугарској престоници избио је преврат и царица српског порекла била је принуђена да поново сиђе с власти и оде у изгнанство. После бројних перипетија, Ана се са двојицом синова на крају скрасила у Дубровнику. Одржавала је преписку са напуљским краљем Робертом Мудрим (1309–1343) и његовом унуком Јованом (1343–1382), а последњи пут се помиње у изворима 1346. године.

*

Сачувана преписка Ане и напуљских владара показује да бугарска царица није у изгнанству водила лагодан живот, те да је била принуђена да се ослања на материјалну помоћ својих краљевских сродника из јужне Италије. Ова кореспонденција је значајна и зато што њена садржина помаже да се утврди ко је била Анина мајка. Пре него што укажемо на њу, потребно је поменути да је у српској историографији општеприхваћено мишљење према коме је Ана потекла из Милутиновог првог брака и била рођена сестра његовог најстаријег сина Стефана Дечанског.⁵

Први показатељ да је ово становиште потребно ревидирати среће се у два писма краља Роберта Мудрог од 1. новембра 1337. и 5. јула 1338. године. У њима се он обраћа Ани као *excellenti principisse domine Anne imperatrici Bulgarorum consobrine nostre carissime*.⁶ Термин *consobrina* изузетно је важан, пошто имплицира блиско сродство по женској линији и по правилу означава дете мајчине сестре.⁷ Помен рођачке блискости краља Роберта и Ане, исказан на овај начин, није измакао пажњи појединих старијих историчара, који су настојали да га објасне преко веза Милутинове мајке, краљице Јелене, са владарском породицом у Напуљу.⁸

⁵ М. Purković, *Two Notes on Mediaeval Serbian History*, *The Slavonic and East European Review* 29 (1951) 548–549; Пурковић, *Принцезе*, 51; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 206, 208; С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 339 (=Мишић, *Односи*).

⁶ *Anjou-korból*, I, 356, 361 nos. 353, 357; Макушев, *Архивы*, 29.

⁷ С. du Cange et al, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, II, Niort 1883, 519; F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976, 255.

⁸ Wertner, *Königlichen*, 584; cf. Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 23.

Као што је добро познато, Робертов деда и отац, Карло I (1266–1285) и Карло II Анжујски (1285–1309), заиста су Јелену и њену сестру Марију називали *својим предрагим рођакама* (*consanguinea nostra charissima, affinis nostra carissima, cognata nostra*).⁹ Међутим, док је за бившу бугарску владарку у анжујској кореспонденцији употребљен термин блиског сродства – *consobrina*, за њену бабу коришћени су удаљенији и општијег карактера – *consanguinea, cognata, affinis*. Самим тим, јасно је да се рођачка блискост Ане и Роберта не може објаснити преко краљице Јелене и њеног сродства са напуљским владарима.¹⁰

Поред навода два поменута документа у којима Роберт Мудри посматра Ану као своју *консобрину*, односно сестру од тетке, у прилогу њиховог блиског сродства стоје и други подаци. У свом писму од 12. јануара 1338. године, напуљски владар говори о Анином сину Лудовику који се преселио у јужну Италију, као о свом нећаку (*spectabili Lodoico filio incliti Imperatoris Bulgarie, nepoti nostro carissimo*).¹¹ Да ове речи треба разумети дословно, показује преписка Робертове унуке, краљице Јоване. За разлику од свог деде, она је изгнану бугарску царицу ословљавала општијим термином – *consanguinea nostra carissima* из којег се уочава удаљенији степен њиховог сродства.¹²

Имајући у виду сва четири документа – сведочанства о родбинским везама Ане и Лудовика са владарском династијом у Напуљу, оне се могу реконструисати на само један начин. Мајка Роберта Мудрог била је Марија, ћерка угарског краља Стефана V (1270–1272), чије су две сестре биле удате за српске владаре – Каталина за Стефана Драгутина, а Јелисавета за његовог брата Милутина. Пошто је Ана била *consobrina*, а њен син Лудовик *nepos* краља Роберта, мајка свргнуте бугарске царице могла је да буде једино Маријина сестра, угарска принцеза Јелисавета.

⁹ Макушев, *Архиви*, 31–32; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, edd. L. Thalloczy – K. Jireček – M. Shufflay, Wien 1913, 140–141, 154, 159, nos. 470, 520, 544.

¹⁰ Јеленино порекло било је у прошлости предмет бројних расправа и домишљања, а најубедљивије решење проблема понудио је Г. Мекданијел, на основу до тада незапажених документа из папског архива. Према њему, она је била ћерка грофице Матилде од Вијандена и *дукса* Сирмијума Јована Анђела, са мајчине стране потомка династије Арпада: G. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch 12 (1982/1983) 43–50. Порекло Јелениног оца и династичке везе угарске и напуљске краљевске породице објашњавају њено далеко сродство са Анжујцима.

¹¹ *Anjou-korból*, I, 360, no. 355.

¹² *Anjou-korból*, II, 215, no. 204.

Постоји још један документ који развејава све сумње и пружа недвосмислену потврду идентификацији Анине мајке. Реч је о писму краља Лудовика, супруга краљице Јоване и њеног блиског сродника, сина ахајског кнеза Филипа Тарентског и унука краља Карла II Анжујског, упућеног папи Иноћентију VI 1357. године. У њему се за другог Лудовика – Аниног сина и титуларног бугарског цара каже да је *краљев рођак, преко бабе* и додаје да је он *пре петнаест година закључио брак са Маријом Тарентском, краљевом (полу)сестром, те да је са њом још увек у браку, упркос томе што су они сродници у трећем колену*.¹³ Сродство у трећем колену двоје супружника, Аниног сина Лудовика и Марије Тарентске показује да су њихове бабе биле рођене сестре. Како је преко свог оца Марија Тарентска била унука Марије Угарске, Лудовик је преко своје мајке морао да буде унук Јелисавете.

*

С обзиром да је Ана, како је претходно показано, несумњиво била ћерка Милутина и Јелисавете, сада је потребно посветити пажњу и вези њених родитеља. Ово питање је значајно не само због утврђивања времена њеног рођења, већ и зато што осветљава сложену матримонијалну политику српског краља крајем XIII века. Сагласност око хронологије и природе Милутинове везе са Јелисаветом у научним радовима још увек није постигнута, али се у српској историографији она уобичајено датује у 1283/4. годину и сматра се да није потрајала ни пуних годину дана.¹⁴ Према овом становишту, она је уследила након завршетка

¹³ “Ludovicus imperator Bulgarie... carissimus consanguineus noster ex bone memorie Jerusalem et Sicilie Ungarieque regine, mei regis avie... se contraxisse ab annis quindecim cum Maria de Tarento naturali filia clare memorie domini Principis Tarenti genitoris mei Regis sorore mea, et consumatione matrimonij subsecuta, usque nunc permansisse in coniugio cum eadem sibi in tertio gradu consanguinitatis coniuncta“, М. Camera, *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I, regina di Napoli e Carlo III di Durazzo*, Salerno 1889, 212. Овај документ је недавно исцрпно анализирао Ј. Млађов, позабавивши се управо личношћу Аниног сина Лудовика: Ј. Mladjov, *The Bulgarian prince and would-be Emperor Lodovico*, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 603–618.

¹⁴ Из веома обимне литературе скрећемо пажњу само на неколико најзначајнијих досадашњих радова везаних за брак Милутина и Јелисавете: К. Лиречек, *Историја Срба*, I, прев. Ј. Радонић, Београд 1952,² 190; М. Динић, *Comes Constantinus*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 2–3; В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, Споменаци

краљеве везе са ћерком Јована Тесалијског (крај 1283),¹⁵ а окончана непосредно пре него што је српски владар ушао у брак са Аном, ћерком бугарског цара Георгија I Тертера (лето 1284).¹⁶

Једино поткрепљење овој, често понављаној, али никада заиста доказаној хипотези, пружају наводи византијског писца Нићифора Григоре. Према његовим речима Милутин је прву жену која је била кћи архонта Влахије [Тесалије] послао родбини после неког времена... и узео је затим свастику свог рођеног брата којој је збацио монашку ризу коју је била претходно обукла. Како се српска црква томе браку много супротстављала отерао је и њу после неког времена. Као трећу супругу узео је сестру бугарског владара Светослава [сина Георгија I Тертера]. Ни са једном од те три жене није имао деце.¹⁷

Састављен средином XIV века, више од пола столећа након брачних веза о којима говори, Григорин извештај не улива поверење, не само због временске удаљености, већ и зато што се у њему наводи да Милутин из три поменути брака није имао деце. Упркос томе, добро је познато да је из краљеве везе са Јелисаветом засигурно рођена ћерка по имену Царица.¹⁸ Имајући у виду да је Ана такође била ћерка угарске

за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 160–171 (=Мошин, *Балканската дипломатија*); *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, прир. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986, 40–42, н. 81, 82 (Љ. Максимовић); 137–139, н. 109 (И. Ђурић) (=ВИИНЈ, VI); Љ. Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 345–346, 348 (=Максимовић, *Византијски свет*); В. Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012, 46, 65 (=Станковић, *Милутин*).

¹⁵ За хронологију везе Милутина и тесалске принцезе: Georges Pachymèrès, *Relations Historiques*, III, ed. A. Failler, Paris 1999, 302–303 (=Pach./Failler); ВИИНЈ, VI, 38–41, н. 41,42; 588–589 (вести Пахимера и Григорија Кипранина, коментари Љ. Максимовић и Н. Радошевић).

¹⁶ Име Тертерове ћерке познато је из тзв. *Пљеваљског требника*: Љ. Стојановић, 'Требник' манастира Св. Тројице код Пљеваља, *Споменик Српске краљевске академије* 56 (1922) 25. О прецизном времену склапања њеног брака сведоче два дубровачка документа: Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301*, Београд 1932, 122, 136, nos. 354, 367.

¹⁷ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I, ed. L. Schopen, Bonn 1829, 203; ВИИНЈ, VI, 169.

¹⁸ Она се спомиње током 1308. године, везано за преговоре краља Милутина и претендента на царску круну у Константинопољу, Карла од Валоа: А. Убичини, *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, *Гласник Српског ученог друштва* 27 (1870) 322; L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessalonique

принцезе и да није могуће да је у тако кратком временском распону рођено двоје деце, већ на овом месту искрсава прва сумња у предложеној датацији брака.

Још једна околност за коју се сматрало да представља поткрепљење преовлађујућем становишту јесте да се Јелисавета не спомиње у угарским документима током 1283–1285. године. На основу тога се закључивало да је у овом временском распону боравила ван матичне земље.¹⁹ Међутим, чак и уколико се она директно не спомиње, у угарским повељама из овог времена, то јест из 1283. и 1285. године, срећу се извесни *Paulus et Marcellus, officiales dominae Elisabeth de insula Beatae Virginis*, као и *comes Bartholomeus nobilis de genere Kata, officialis dominae Elisabeth de insula dominarum*.²⁰ Епитет *de insula* потиче од тога што је Јелисавета била у младости одведена у манастир на Зечјем острву крај Будима, где је и замонашена. Судајући према овим документима, извесно је да је у претпостављено време њеног брака са српским владарем она још увек била монахиња и везана за свој манастир, пошто у супротном не би била наведена са поменутом „титолом”. Самим тим, јасно је и да она тада није могла да буде удата.

Ова запажања показују да је мишљење о краткотрајном браку Милутина и Јелисавете током 1283/4. године неодрживо, као и да се разрешењу проблема мора приступити на други начин. Њега је већ веома убедљиво понудила Е. Малами, превасходно на основу казивања једног прворазредног извора – тзв. *Описа источне Европе*.²¹ Овај спис састављен је крајем 1310. године у окружењу папе Климента V, а његов аутор био је добар познавалац политичких прилика на Балкану, као и генеалошких веза европских владарских дворова.²² Према његовом сведочанству,

1978, 130. Такође, осликана је на лози Немањића у Грачаници: Пурковић, *Принцезе*, 54; Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд – Приштина 1988, 107, 170.
¹⁹ ВИИИЈ, VI, 51, н. 103 (Ј. Максимовић); Максимовић, *Византијски свет*, 346; cf. Мошин, *Балканската дипломатија*, 164–165.

²⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, V/3, Budae 1830, 204, 300; Wertner, *Königlichen*, 576.

²¹ Е. Malamut, *Les reines de Milutin*, *Byzantinische Zeitschrift* 93/2 (2000) 496–499 (=Malamut, *Reines*).

²² Спис је раније датован у 1308. годину. Међутим, поуздан *terminus post quem* његовог настанка је 15. август 1310. године, датум када су витезови Јовановци коначно освојили Родос, што је и поменуто у спису: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: “Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, 18 (=ADEO/Górká). За датацију овог догађаја: А. Failler, *L’occupation de Rhodes*

Јелисавета је боравила у манастиру *тридесет и две године. После је напустила манастир и удала се за неког чешког племића. Када је он умро, удала се за краља Рашке*, тј. Милутина.²³ Из других извора познато је да је она, по налогу свог брата, угарског краља Ладислава IV изведена из манастира 1287. године и удата за чешког магната Завиша од Фалкенштајна. Њен супруг био је убијен 24. августа 1290. и она се након тога вратила у домовину.²⁴ С обзиром на то да је према овом извору брак са српским владарем био не њен први, већ други брак, он је могао да уследи тек након 1290. године.

Према мишљењу Малами, склапање брака било је везано за српско-угарско зближење у заједничкој борби против господара Браничева, бугарских бољара куманског порекла Дрмана и Куделина и њихових савезника – Татара са леве обале Дунава, поданика моћног великаша Ногаја. Око 1292. године, у време коначног слома господара Браничева, одиграо се још један изузетно важан догађај. Ногај је предузео интервенцију у Бугарској и збацио Милутиновог савезника и таста Георгија I Тертера са власти.²⁵ Његов пад означио је крај српско-бугарског

par les Hospitaliers, *Revue des études byzantines* 50 (1992) 113–135. За време и окружење настанка списа: А. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 597–600 (са наведеном литературом).

²³ “...ubi iacet corpus prefate uirginis Margarete, sororis sue, in quo stetit per triginta duos annos, postmodum apostatauit et nobilem quendam de Bohemia duxit in maritum, quo mortuo duxit regem Rasie in uirum”, *ADEO/Górka*, 54. На важност ових навода указао је још Мошин, *Балканската дипломатија*, 168–171, али их он, полазећи од претпоставке о склапању брака током 1283/4, као доказане чињенице, није адекватно интерпретирао. А. Фаје је такође на основу поменутог податка указао на потребу преиспитивања устаљене датације Милутинове везе са Јелисаветом: А. Failler, *Pachymeriana novissima*, *Revue des études byzantines* 55 (1997) 238–244 (=Failler, *Pachymeriana novissima*).

²⁴ *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, IV, Pest 1862, 340, no. 217; *Chronicon Aulae regiae*, ed. J. Loserth, *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptorum VIII*, Wien 1875, 78–81 (=Petra *Žitavského Kronika Zbraslavská*, *Fontes Rerum Bohemicarum / Prameny dějin českých*, IV, ed. J. Emler, Praha 1884, 31–33).

²⁵ П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, Годишник на Софийския университет 15–16 (1919–1920) 22–23; К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323)*, Пловдив 2011, 100–102 (=Кръстев, *Тертеревци*). Георгије I Тертер је посведочен као цар у једном натпису из 1290/91, као и почетком 1291. у папској

савеза склопљеног 1284. године, а самим тим је и даљи брак са бугарском принцезом изгубио сваку практичну корист за немањихког владара.²⁶ Управо је то био погодан политички тренутак након кога је једино могла да уследи веза Милутина и Јелисавете.

У досадашњим разматрањима Милутинових бракава није се обратило довољно пажње на чињеницу да је краљева бугарска супруга Ана Тертер, приликом уласка у брак 1284. године, била у узрасту од највише пет година.²⁷ Њено малолетство је вероватно представљало добар повод да се брак, која до тада по свој прилици и није могао да буде конзумиран, развргне. Међутим, таква одлука је несумњиво наишла на снажно противљење у црквеним круговима. Тиме се може објаснити зашто у савременим српским изворима нема помена везе Милутина и Јелисавете.²⁸ Ово расположење одразило се у Григорином извештају, а присутно је и у казивању још једног византијског аутора, савременика ових догађаја – Георгија Пахимера.

Говорећи о склапању Милутиновог брака са византијском принцезом Симонидом 1299. године, Пахимер наводи као препреке то што је српски краљ под ужасним заклетвама прихватио *Тертерову кћер и сматрало се да је тај брак законит*, као и то што је *зграбио свастику свог брата Стефана, односно и самог цара, кћерку краља Угарске, која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој одећи*.²⁹ Значај његових вести је вишеструк. Оне осликавају

преписци, која се односила на планирану посету српске краљице Јелене Трнову, A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma 1859, 375–377, no. 608–609; K. Popkonstantinov – O. Kronsteiner, *Старобългарски надписи – Altbългарische Inschriften*, II, Wien 1997, 65.

²⁶ Уговарање посете Милутинове и Драгутинове мајке бугарској престоници (в. претходну напомену), показује да су Србија и царство у Трнову тада стајали у добрим односима: С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003) 9; Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Србското кралство в края на XIII в*, България и Србија в контекста на византијската цивилизација, София 2005, 104–105. Стога се може закључити да је српско-бугарски савез био на снази све до краја владавине Георгија I Тертера.

²⁷ Божилов, *Фамилијата*, 258.

²⁸ Тек почетком XVIII века, овај брак бележи Ђорђе Бранковић у својим *Хроникама*, погрешно наводећи да је Јелисавета била ћерка угарског краља краља Андрије III (1290–1301), Ђ. Бранковић, *Хронике Славеносрпске*, прир. А. Кречмер, Београд 2008, 253.

²⁹ Pach./Failler, IV, 306–309; ВИИИЈ, VI, 50–52.

гледите византијског двора, али по свој прилици и одређених црквених кругова, према којима је веза са Јелисаветом посматрана као афера, а не и као законити брак. Потом, у Пахимеровом извештају се о вези српског владара и угарске принцезе говори као о догађају који је уследио након брака са Бугарком. Коначно, његове речи упућују на хронолошку блискост ове везе и Милутинових преговора са двором Палеолога (више од једне и по деценије након њеног наводног раскида!). С обзиром да је краљева „афера” са Јелисаветом истицана као једна од потешкоћа у контактима српског и византијског двора, чини се да је Јелисавета напустила Србију не много времена пре него што је Милутин још једном променио своју политичку оријентацију и започео крајем 1298. године преговоре о орођавању са двором у Константинопољу.³⁰

Брак Милутина и Ане Тертер је, како су поједини историчари приметили, морао да буде развргнут пре овог тренутка, јер у супротном случају преговори о новој краљевој женидби са порфиригенитном принцемом не би уопште били могући.³¹ Статус бивше краљице је, ипак, током преговора представљао велику потешкоћу. Милутин је очигледно више није сматрао својом супругом, али су поједини кругови на брак и даље гледали као на важећи. Решење које је уследило представљало је врхунац политичког прагматизма. Бугарска принцеза била је предата Византинцима и потом брже-боље удата у Константинопољу за деспота Михаила Кутрула.³² Озбиљност проблема се осликава и у речима византијског дипломате на српском двору, Теодора Метохита, који је, осврћући се на њену предају, о бугарској принцези говорио само као о „познатој жени”, не алудирајући ни на који начин да је реч о краљевој

³⁰ Malamut, *Reines*, 498–499.

³¹ М. Пурковић, *Прилози српској историји*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 166; Пурковић, *Принцезе*, 48; ВИИИЈ, VI, 38, н. 80; 42, н. 83 (Љ. Максимовић); Максимовић, *Византијски свет*, 344–345; Претпоставља се да је брак окончан пре 1296. године, када је живописана црква у Св. Ахилија у Ариљу на којој је Драгутин, за разлику од Милутина, приказан са супругом. Одређена резерва у релевантност ове представе за разумевање проблематике се ипак мора исказати на овом месту, пошто усамљена фигура рашког краља можда пре своју појаву дугује идеолошком програму саме композиције, него његовом тренутном брачном стању. Штавише, у цркви су приказани двојица Драгутинових синова, али ниједан Милутинов потомак, Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Св. Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 165–171; cf. Станковић, *Милутин*, 91–92.

³² Божилев, *Фамилијата*, 258; К. Крџев, *Съдбата на българската царкиня Анна Тертер*, Тангра – Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, Софија 2006, 649–657.

бившој супрузи.³³ Када се има у виду да је Ана Тертер остала у Србији све до 1299. године, док је Јелисавета напустила земљу пре овог датума, може се разумети и Григорина погрешка у редоследу Милутинових брака, према којима је онај са бугарском принцезом уследио након везе са Угарком.³⁴

Чињеница да је српски краљ био у браку са Тертеровом ћерком од 1284. године и противречности византијских и западних извора у погледу законитости краљеве везе са Јелисаветом били су препрека адекватном решењу њене хронологије. Међутим, невезано од тога да ли се на везу Милутина и Јелисавете гледа као на закониту или само као на „аферу”, подаци аутора *Описа источне Европе* и друге наведене околности, показују да до ње није могло доћи током 1283/4, већ једино у последњој деценији XIII века, отприлике у временском распону између 1292. и 1298. Њено прецизно трајање се не може утврдити, али, пошто су из ове везе рођене две ћерке – Царица и Ана, она свакако није била краткотрајна као што се раније помишљало.

Од не малог значаја за тему јесте и каснији Јелисаветин животни пут. принуђена да напусти Србију, она се најпре вратила у Угарску, а затим се отиснула на још једно путовање, преселивши се током јула 1300. године код своје сестре, напуљске краљице Марије. Тамо се вратила монашком позиву, поставши приориса манастира Светог Петра, где је и преминула пре 1326. године.³⁵ Њен боравак у јужној Италији несумњиво је снажно утицао и на додире њених потомака – ћерке Ане и унука Лудовика, са краљевским сродницима у Напуљу.³⁶

*

Узимајући у обзир претходна запажања о хронологији брака Милутина и Јелисавете, може се претпоставити да је Ана рођена отприлике средином последње деценије XIII века, најраније око 1293.

³³ ВИНЈ, VI, 116 (превод И. Ђурић).

³⁴ Са друге стране, чак и његов извештај указује на то да брак Милутина и Јелисавете није био краткотрајан. То је већ примећено у: Failler, *Pachymeriana novissima*, 243.

³⁵ С. Minieri Riccio, *Studi storici su' fascicoli Angioini del' archivio della regia Zecca di Napoli*, Napoli 1863, 37; *Anjou-korból*, I, 154, no.192; Wertner, *Königlichen*, 576–577; G. De Blasiis, *Racconti di Storia Napoletana*, Napoli 1908, 129–130; M. Gaglione, *Converà ti que aptengas la flor: profili di sovrani angioini, da Carlo I a Renato (1266/1442)*, Milano 2009, 171.

³⁶ Сасвим је могуће да се и Ана, након 1346. године када јој се губи траг у изворима, преселила у јужну Италију, како истиче и Павлов, *Царици*, 42.

године. Међутим, пошто је, према мишљењу појединих старијих историчара, она управо у то време ступила у брак са Михаилом Шишманом, на овом месту се сусрећемо са још једним проблемом хронолошке природе који је потребно разрешити.³⁷

Недуго након освајања Браничева, Милутин је дошао у кратак али жесток сукоб са видинским господарем Шишманом који је уживао подршку Татара. Након што је бугарско-татарски напад на српске земље био одбијен, немањићи владар је предузео снажан противудар и заузео Видин. Између зараћених страна је недуго затим, отприлике током 1293, дошло до склапања мира, при чему је важну улогу одиграо притисак који је на Милутина извршио Шишманов заштитник Ногај.³⁸ Како преноси краљев биограф архиепископ Данило II, споразум је био учвршћен браком између видинског кнеза и ћерке српског жупана Драгоша. Потом, пошто је српски владар увидео Шишманову велику приврженост и сваку истиниту послушност и служење, удао је и Ану за Шишмановог сина Михаила.³⁹

Иако у Даниловом извештају није прецизирано колико времена је протекло између закључивања две брачне везе, из његових речи јасно се види да је око 1293. склопљен само брак Шишмана и српске властелинке, као и да је до Анине удаје дошло касније (након што се њен отац уверио у Шишманову приврженост, послушност и служење). Уколико се погледају опште политичке прилике у којима је Милутин могао да се увери у лојалност и оданост господара Видина (пишчеве речи осликавају успостављање вазалног односа),⁴⁰ може се закључити да брак њихове деце није могао да буде закључен за Ногајевог живота, у време док су и бугарски и српски владар признавали његову врховну власт.⁴¹ Тек након

³⁷ Пурковић, *Принцезе*, 51. Напоменимо и да се уобичајено претпоставља да је Михаило рођен око 1280. године: Божилов, *Фамилијата*, 119. Међутим, једино је извесно да је потицао из Шишмановог првог брака, те да се родио пре 1293: П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323. година*, Софија 1922, 83–84, н. 3; Бурмов, *Произведения*, 229.

³⁸ Х. Коларов, *Българо-сръбски отношения при Тертеровци*, Бугария в света от древността до наши дни, I, Софија 1979, 219–220; А. Uzelac, *Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century*, *Revista de Istorie Militară* 5–6 (2011) 14 (=Uzelac, *Tatars*).

³⁹ Данило/Даничић, 118–119; Данило/Мирковић, 90.

⁴⁰ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Архиепископ Данило и његово доба, ур. В. Ђурић, Београд 1986, 147–148.

⁴¹ Иако су у погледу односа Милутина и Ногаја изношена различита мишљења, краљево житије из пера Данила II недвосмислено показује да је српски владар током 1293. или 1294, признао његову врховну власт: Данило/Даничић, 120–122; Данило/Мирковић, 91–92; Мишић, *Односи*, 336; Uzelac, *Tatars*, 13–14.

Ногајеве погибије у сукобу са његовим сродником, каном Златне хорде Токтом (крај 1299), дошло је до крупних промена у међусобним односима међу балканским државама. У Трнову се устолочио син Георгија I Тертера, Теодор Светослав, који је придобио Токтину наклоност, погубивши Ногајевог сина Чаку.⁴² Он је био највећа претња самосталности Шишманове државе и није изненађујуће што је у таквој ситуацији господар Видина настојао да противтежу пронађе у ослонцу на Србију. На другој страни, за Милутина, суоченог са снажном опозицијом у земљи, оличеној у представницима утицајне властеле, брату Драгутину и мајци Јелени, ово зближење такође је представљало преко потребан и логичан корак.

У изворима постоје назнаке на основу којих се време склапања брака Михаила и Ане може приближно омеђити. Најпре, већ помињани Данилов кратки извештај показује да је брак склопљен за Шишмановог живота, а извесно је да је Михаило наследио оца пре 1313. године, када је у једном млетачком адресару посведочен као *деспот Бугарске, господар Видина и зет краља Уроша*.⁴³ Аутор *Описа источне Европе*, говори о владарима видинске Бугарске, као о *Шишманима* у множини, што указује на то да је Михаило већ преузео власт у време настанка списка.⁴⁴ Имајући ове посредне показатеље у виду, може се закључити да је Ана ступила у брак током прве деценије XIV века.⁴⁵

⁴² П. Павлов, *Патриарх Йоаким III, татарскиот хан Чака и цар Теодор Светослав*, *Духовна култура* 6 (1992) 27–33; П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в.*, Търновска книжовна школа, т. 5, Велико Търново 1994, 527–534; Кръстев, *Тертеревци*, 106–115.

⁴³ “Michael dispoti Bulgariae, dominus de Vigdino, gener regis Urosii”, В. Гюзелев, *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.*, София 2001, 58–59.

⁴⁴ “Imperatores autem eiusdem imperii omnes vocantur Cysmani”, *ADEO/Górka*, 38. Такође, није безначајно да писац, реферишући на преговоре Милутина и Карла од Валоа, зна за само једну краљеву ћерку од Јелисавете, коју *жели да уда за Карла од Валоа или његовог сина*, *ADEO/Górka*, 54. Реч је наравно о Царици, док се Ана у делу не спомиње. Ова околност не може да оспори податке из анжујских докумената о њеној мајци, али указује на могућност да је Анин брак склопљен пре Милутинових преговора са Карлом од Валоа и да се она у том тренутку више није налазила у Србији.

⁴⁵ Након Михаиловог устолочења у Трнову његов и Анин син Иван Стефан је приказан као очев савладар и одрастао човек на једној емисији монета. То би говорило у прилог његовог рођења најкасније 1309. или 1310. године, па је и брак његових родитеља морао бити склопљен пре овог датума, К. Дочев, *Монети и*

*

Узимајући у обзир да веза Милутина и Јелисавете није била краткотрајна и да су из ње рођене две ћерке – Ана и Царица, природно се поставља још једно питање којим се треба позабавити на крају овог прилога: да ли је и краљев млађи син и његов несуђени наследник Константин био потомак угарске принцезе?

Ради одговора, нужно је увести у разматрање још један добро познати савремени западни извор – *Directorium ad passagium faciendum transmarinum*, трактат о освајању Свете земље састављен 1332. године и упућен француском краљу Филипу VI Валоа (1328–1350). Ни ауторство овог дела није поуздано утврђено, док су као могући састављачи разматрани барски архиепископ, доминиканац Гијом Адам и његов сабрат и пратилац Рајмонд Етјен.⁴⁶ Ипак, оно што је извесно јесте да је, попут аутора *Описа источне Европе*, писац овог дела заступао тврдокорну линију римокатоличке цркве, као и да је прилике у Србији познавао не само на основу туђих обавештења, већ и из личног увида.⁴⁷

У складу са својим претходником и састављач овог списка гледао је на везу Милутина и његове Јелисавете као на законити брак. Према његовим речима, Милутин ни са једном од двеју својих законитих супруга, тј. Јелисаветом и Симонидом, није имао синова, док су обојица његових мушких потомака – Стефан и Константин били

парично обрџение в Търново (XII–XIV в.), Велико Търново 1992, 90, 231, таб. XXX-2; Постоји мишљење да је Иван Стефан још увек био малолетан у тренутку очеве смрти (Полывянный, *К истории*, 96–98), али је аргументовано критиковано у више наврата: Н. Илиев, *Малолетен ли е бил цар Иван-Стефан през 1330 г.?*, Исторически преглед 45/6 (1989) 46–53; Божилов, *Фамилијата*, 139; Кръстев, *Тертеревици*, 150, н. 456.

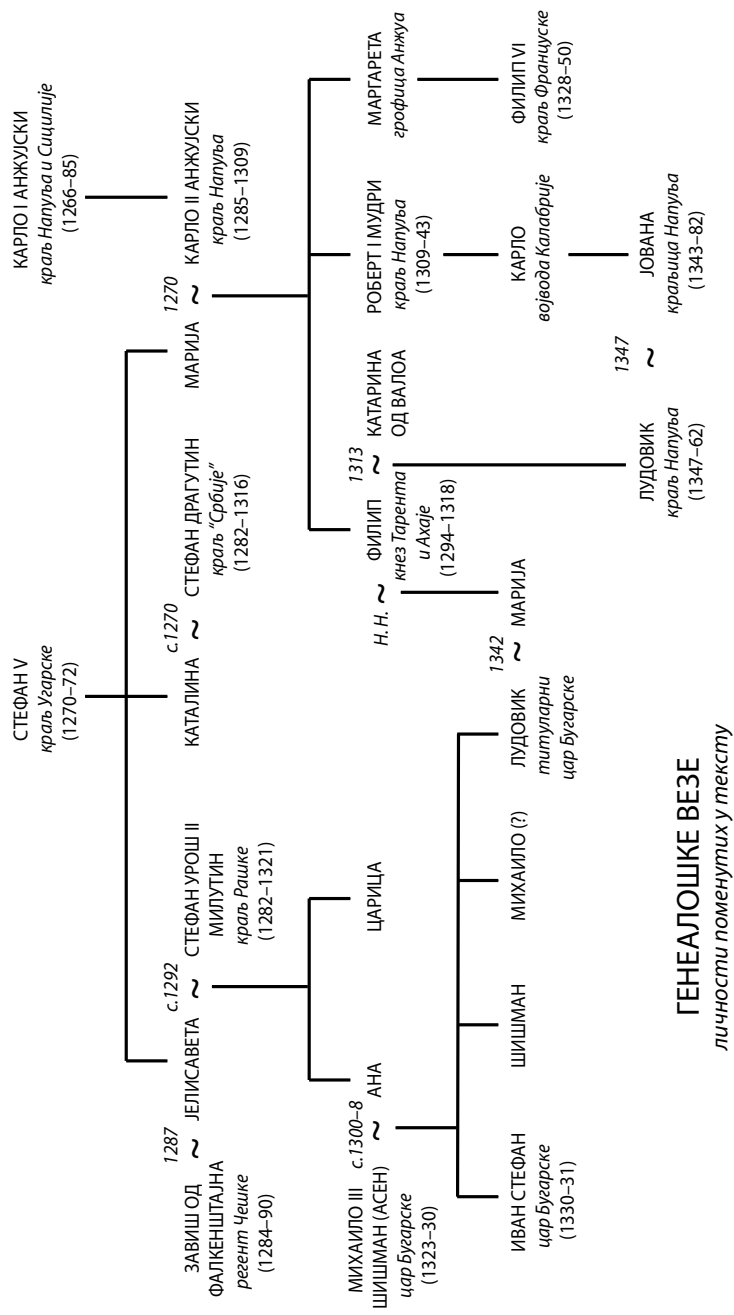
⁴⁶ Ch. Kohler, *Quel est l'auteur du "Directorium ad Passagium faciendum"?*, *Revue de l'Orient latin* 12 (1911) 104–111; F. Pall, *Les Croisades en Orient au Bas Moyen-âge. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*, *Revue Historique du Sud-Est Européen* 19/2 (1942) 549–551.

⁴⁷ М. Šufraj, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* 13 (1911) 142–150; А. Николов, „Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в кръстоносната пропаганда 1270–1370 г., *София* 2006, 413–442.

рођени од различитих наложница.⁴⁸ На основу ових навода може се закључити да, за разлику од Ане и Царице, Константин није био син Милутинове угарске супруге.

Напомена: Након предаје овог текста у штампу објављен је чланак В. Гјзелева, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013). Иако прилог истакнутог бугарског историчара не оспорава овде изречене закључке, потребно је поменути га, пошто су у њему представљени и коментарисани до сада незапажени подаци о Анином боравку у Дубровнику.

⁴⁸ “Accepit autem Urosius uxorem dominam Elizabeth, sororem domine avie vestre; quia repudiata, et vivente accepit filiam imperatoris Grecorum qui tunc erat... ex ipsius autem uxoribus filios nonsuscepit, sed ex diversis concubinis duos filios generavit, et unus Constantinus, alius vero fuit Stephanus nominatus”, Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armeniens, II, Paris 1906, 437; C. Raymond Beazley, *Directorium ad faciendum passagium transmarinum*, The American Historical Review 12/4 (1907) 852.

ГЕНЕАЛОШКЕ ВЕЗЕ
 личности поменутих у тексту

Aleksandar Uzelac

**ABOUT THE SERBIAN PRINCESS
AND BULGARIAN EMPRESS ANNE
(A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MARRIAGES
OF KING MILUTIN)**

Summary

Life and carrer of Anne (in later sources mentioned as Neda or Dominica), daughter of king Stephen Uroš II Milutin and wife of the despot of Vidin and the Bulgarian emperor Michael III Šišman Assen, reflect the turbulent changes in Serbo-Bulgarian relations during the first half of the fourteenth century. The aim of this article was to cast light on some aspects of her biography, including the identification of her mother, as well as the date of her birth and marriage. These questions are inseparably tied with the wexed problem of Milutin's matrimonial policies and therefore they are discussed in the wider context.

In Serbian historiography it is usually assumed that Anne's mother was a Serbian noblewoman, the first wife of king Milutin. However, material from Angevin archives, including Anne's correspondence with Neapolitan king Robert I Wise (1309–1343) and his successor queen Joanna I (1343–1382) as well as several documents related to Anne's son Lodovico, undoubtedly show that she must have been the daughter of Milutin and his Hungarian wife Elisabeth.

The prevalent opinion in historiography is that the marriage between Milutin and Elisabeth was concluded at the end of 1283 and that it lasted less than a year. However, this is yet another long-held view that has to be rejected. As it was recently pointed out, the marriage could have been concluded only in the last decade of the thirteenth century, more precisely after the death of Elisabeth's first husband, Czech noble Zavish of Falkenstein in 1290. Furthermore, it may be deduced that it took place after Milutin's former father-in-law, Bulgarian emperor George I Terter, was ousted from the power, i.e. around 1292. Taking into account that two daughters were born out of this marriage – Anne, as well as princess Zariza, the relationship between Milutin and Elisabeth couldn't have been short-lived; probably, it ended shortly before late 1298, when the Serbian king entered the negotiations with Byzantine court about marital alliance.

Anne was born at earliest around 1293 and she was married in the first decade of the fourteenth century. The precise date of her marriage is impossible to determine with certainty, but there is no doubt that it took place after the death of Nogai and establishment of Theodore Svetoslav as Bulgarian emperor, at the time when Milutin, according to the words of Serbian archbishop Danilo II saw “the commitment, obedience and service” of Šišman, Michael’s father and prince of Vidin, towards him.

Keywords: Anne (Neda) Nemanjić, Stephen Uroš II Milutin, Michael III Šišman (Assen), Elizabeth Arpad, Constantine Nemanjić, Principality (Despotate) of Vidin, Serbo-Bulgarian Relations, Milutin’s Marriages, Medieval Genealogies.

Чланак примљен: 04. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 06. 2014.